

E.T.A. HOFFMANNS ‘GRIEKSE’ VERTELLINGEN *DIE IRRUNGEN EN DIE GEHEIMNISSE*

EEN KRITISCHE REACTIE OP DE FILHELLEENSE MODE IN HET VROEGNEGENTIENDE-EEUWSE DUITSLAND

E.T.A. Hoffmann (1776-1822)

E. T. A. Hoffmann. Ongetwijfeld kent u hem. Misschien zelfs zonder het te weten. Misschien kent u de opera *Cardillac* van Paul Hindemith, gebaseerd op een novelle van Hoffmann, *Das Fräulein von Scuderi*. Misschien heeft u in 2003 in de Vlaamse Opera *Les Contes d’Hoffmann* van Jacques Offenbach gezien. Hoffmann zelf is het hoofdpersonage van die opera, en de drie liefdesverhalen die hij in de tweede, derde en vierde akte vertelt, zijn gebaseerd op drie verhalen van de historische E.T.A. Hoffmann: *Der Sandmann*, *Rat Krespel* en *Die Geschichte vom verlornen Spiegelbild*. De ‘unheimliche’ sfeer in de opera en de wijze waarop duistere, ogenschijnlijk bovennatuurlijke krachten in het alledaagse leven binnentreden, zijn typisch Hoffmanniaans. Beslist kent u de *Notenkraaker* van Tschaikovsky – gebaseerd op een wondermooi sprookje van Hoffmann: *Nussknacker und Mausekönig*.

E.T.W. Hoffmann
geb. Königsberg in Preußen
den 24. Januar 1776
gest. Berlin den 25. Juny 1822.
Kammer Gerichts Rath
ausgezeichnet
im Amte
als Dichter
als Tonkünstler
als Maler.

*Gewidmet von seinen Freunden.*¹

De woorden op Hoffmanns grafsteen in Berlijn geven al aan hoe veelzijdig de man was. Bekend is hij vooral geworden als **auteur** van twee romans (*Kater Murr* en *Die Elixiere des Teufels*), een vijftal sprookjes (de bekendste zijn *Der goldne Topf*, *Klein Zaches, genannt Zinnober*,² *Prinzessin Brambilla* en *Meister Floh*) en tientallen fantastische verhalen (*Der Sandmann*, *Das Fräulein von Scuderi*, *Die Bergwerke zu Falun*, *Des Vettters Eckfenster*,...).

---

¹ *E.T.A. Hoffmann. Leben und Werk in Briefen, Selbstzeugnissen und Zeitdokumenten.* Hg. von Klaus Günzel. Berlin: Verlag der Nation 1978, p. 488.

² Wie *Les Contes d’Hoffmann* gezien heeft, herinnert zich wellicht het lied van Kleinzach.

Het bijzondere van die vertellingen was – en is – de opheffing van de duidelijke scheidingslijn tussen de alledaagse werkelijkheid en de wereld van de fantasie en het wonderbaarlijke. Vele van Hoffmanns verhalen spelen zich af in een duidelijk herkenbaar, realistisch kader, bij voorbeeld in steden zoals Berlijn of Dresden, in een bestaand café of op een bestaand plein. Midden in die alledaagse werkelijkheid – in de Friedrichsstraße, aan het Brandenburger Tor, aan de Elbe – gebeuren dan plotseling de meest onwaarschijnlijke dingen: deurenknoppen, theepotten en klokken beginnen te spreken, poppen te bewegen, vogels te giechelen, archivariissen te vliegen, kleren te groeien, en mensen, dingen en dieren veranderen lustig van gedaante. Op het einde van het verhaal weet de lezer meestal niet meer wat hij van al die wonderbaarlijke fenomenen moet denken: bijna alles lijkt erop te wijzen dat het verhaal geen objectieve weergave van de gebeurde feiten is, maar een registratie van de gebeurtenissen door de ogen van de meestal heel fantasierijke protagonist. Toch is die nuchtere verklaring van het wonderbaarlijke als puur inbeelding en spel van de fantasie in de werken van Hoffmann nooit toereikend: uiteindelijk blijven er in de fictionele alledaagse werkelijkheid altijd elementen over die het vermoeden doen rijzen dat het voorbijgaande fantastische avontuur misschien tóch werkelijk plaatsgevonden heeft. Zo maakt Veronika in *Der goldne Topf* tijdens een stormachtige nacht een gruwelijke heksensabbat mee, en alles wijst erop dat ze dit gedroomd heeft. Maar de volgende morgen blijkt haar jas kletsnat van de regen...³ En Baron Theodor von S. in *Die Irrungen* beleeft een zalig liefdesavontuur met een adembenemend mooie Griekse prinses, die hem in zijn hotelkamer komt opzoeken: In een bloemenschap stijgt hij met haar ten hemel, maar een brommende fluitende Koning van Candia verstoort de idylle en gaat aan de voeten van de baron hangen, zodat hij uit het bloemenschap naar beneden tuimelt – en met een schreeuw naast de sofa wakker wordt: “Die Morgensonne schien hell ins Zimmer!”⁴ De oorzaak van het grommen en fluiten blijkt een snurkende Italiaan te zijn, die naast de baron zijn roes uitslaapt. Maar bij navraag meent de Italiaan ’s nachts zelf óók vreemde mensen in de kamer gezien en Grieks gehoord te hebben... “Was ist das”, vraagt Theodor zich dan ook af,

war es Traum, war es Wahrheit? – Befand ich mich wirklich mit ihr, mit dem Leben meiner Seele auf der Reise nach Paphos und riß mich eine dämonische Gewalt herab? –

³ E.T.A. Hoffmann: “Der goldne Topf”. In: E.T.A. Hoffmann: *Sämtliche Werke in sechs Bänden*. Hg. von Wulf Segebrecht und Hartmut Steinecke unter Mitarbeit von Gerhard Allroggen, Friedhelm Auhuber, Hartmut Mangold und Ursula Segebrecht. Band 2/1: *Fantasiestücke in Callot’s Manier. Werke 1814*. Hg. von Hartmut Steinecke unter Mitarbeit von Gerhard Allroggen und Wulf Segebrecht. Fr./M.: Deutscher Klassiker Verlag 1993 (= Bibliothek deutscher Klassiker, Bd. 98), p. 281-282.

⁴ E.T.A. Hoffmann: “Die Irrungen”. In: E.T.A. Hoffmann: *Sämtliche Werke...* Band 5: *Lebens-Ansichten des Katers Murr. Werke 1820-1821*. Hg. von Hartmut Steinecke unter Mitarbeit von Gerhard Allroggen. Fr./M.: Deutscher Klassiker Verlag 1992 (= Bibliothek deutscher Klassiker, Bd. 75), p. 489.

*Ha! – soll ich untergehen in diesen Geheimnissen? Hat mich eine grausame Sphinx erfaßt und will mich hinunter schleudern in den bodenlosen Abgrund?*⁵

De lezer van de verhalen van Hoffmann kent de vertwijfeling van Theodor maar al te goed, want ook hij beleeft keer op keer dezelfde onzekerheid als de protagonisten van Hoffmann. Het zijn kleine, subtiële elementen die hem na het om-draaien van de laatste bladzijde blijven irriteren en die het hem onmogelijk maken om het boek weer in de boekenkast te plaatsen en over te gaan tot de orde van de dag. Het zijn die kleine restjes, die Hoffmann zo beroemd gemaakt hebben als dé verteller van “les contes fantastiques” en als auteur van het “unheimliche”. Het zijn die elementen – die de vertrouwde werkelijkheid van logica en natuurwetten op losse schroeven zetten en de lezer aan het twijfelen (soms zelfs vertwijfelen) brengen – die Hoffmanns handelsmerk geworden zijn. Of zoals Hoffmann zijn fantastisch procédé zelf toelichtte in *Die Serapionsbrüder*:

*Nichts ist mir mehr zuwider als wenn in einer Erzählung, in einem Roman der Boden, auf dem sich die fantastische Welt bewegt hat, zuletzt mit dem historischen Besen so rein gekehrt wird, daß auch kein Körnchen, kein Stäubchen bleibt, wenn man so abgefunden nach Hause geht, daß man gar keine Sehnsucht empfindet noch einmal hinter die Gardinen zu kucken.*⁶

Zoals het grafschrift aangeeft, was Hoffmann niet alleen een gevierd auteur, maar was hij ook **muzikaal** begaafd. Zijn kunstenaarscarrière startte hij als “Tonkünstler”, en als hij ooit had kunnen voorzien dat hij zo beroemd zou worden, dan had hij – vooral in zijn jonge jaren – zeker gedacht dat dat als componist zou zijn. Als zang- en pianoleraar, als kapelmeester en als recensent van muziekstukken en opvoeringen heeft hij zijn brood verdiend, en niet alleen in zijn biografie, maar ook in zijn verhalen is zijn liefde voor muziek een steeds weerkerend gegeven. Alleen al het feit dat hij zich niet Ernst Theodor Wilhelm (zijn geboortenaam), maar Ernst Theodor Amadeus Hoffmann liet noemen, uit bewondering voor die ándere Amadeus, Mozart, bewijst hoe belangrijk de muziek voor hem was. Uiteindelijk is de musicus Hoffmann niet even bekend geworden en gebleven als de romantische dichter Hoffmann. Toch mag men niet vergeten dat hij als de auteur van een aantal belangrijke en innovatieve muziekkritieken en als componist van zo’n 85 werken de muziekgeschiedenis ingegaan

⁵ “Wat is dat, was het een droom, was het werkelijkheid? Was ik werkelijk met haar [...] op reis naar Paphos en sleurde een demonische kracht mij naar beneden? Moet ik ten onder gaan aan deze geheimen? Heeft een wrede sfinx mij vastgegrepen, die mij in de bodemloze afgrond wil gooien?” Hoffmann: “Die Irrungen”, p. 489-490.

⁶ “Aan niets heb ik een grotere hekel dan wanneer in een verhaal, in een roman de grond waarop het fantastische plaatsgevonden heeft, op het einde met de historische bezem zo schoon geveegd wordt, dat geen korreltje, geen stofje achterblijft en men zo tevreden en gerust naar huis gaat dat men helemaal geen verlangen meer voelt om nog eens achter de gordijnen te kijken.” E.T.A. Hoffmann: “Die Serapions-Brüder”. In: E.T.A. Hoffmann: *Sämtliche Werke...Band 4: Die Serapions-Brüder*. Hg. von Wulf Segebrecht unter Mitarbeit von Ursula Segebrecht. Fr./M.: Deutscher Klassiker Verlag 2001 (= Bibliothek deutscher Klassiker, Bd. 175), p. 428.

is: hij componeerde onder meer kerkmuziek, pianosonates en twee opera's – waaronder de eerste Duitse romantische opera *Undine* op de tekst van Friedrich de la Motte-Fouqué.

Hoffmann was ten derde – zo zegt het grafscript – “ausgezeichnet als **Maler**”; er zijn ongeveer 150 grafische creaties van hem bekend. De meeste daarvan waren niet voor publicatie bedoeld, maar ontstonden in een privé-context. Zo stonden Hoffmanns dagboeken en brieven vol tekeningen en schetsen, nu eens een voorstelling van een vrolijke avond onder vrienden, dan weer een zelfportret, al dan niet met pijp en punchglas, dan weer een wijnglas, het symbool voor een alcoholische roes. Hoffmann tekende niet alleen in zijn dagboeken en zijn brieven, hij portretteerde ook een aantal van zijn vrienden. Verder maakte hij illustraties bij enkele van zijn eigen literaire werken, die dan wél bestemd waren voor de bredere openbaarheid. Zo ontwierp hij de tekeningen voor de titelbladzijde en rugkaft van de *Fantasiestücke in Callot's Manier*, *Meister Floh*, *Kater Murr* en *Klein Zaches*. Tenslotte zijn er nog de karikaturen. Hoffmann gebruikte zijn tekentalent meer dan eens om de spot te drijven met de bekrompen burgerij, met de starre bureaucratie en met de politieke ontwikkelingen. De jaarlijkse vrome ‘Fronleichnamsprozession’ in Bamberg, de ambtenaren van de Pruisische regering in Warschau, Napoleon en zijn ondergang, allemaal vielen ze ten prooi aan Hoffmanns karikaturaal potlood of penseel. Ooit, in 1802 in de Poolse stad Posen, verdeelde Hoffmann op een gemaskerd bal satirische portretten van de aanwezigen – allen vooraanstaande burgers en edellieden. Het kostte hem zijn job, en hij werd bij wijze van straf overgeplaatst naar het saaie Plock, eveneens in Polen.

Processie in Bamberg

Hoffmann in strijd met de bureaucratie

Het visuele talent van Hoffmann laat zich niet alleen vaststellen in zijn tekeningen en schilderijen, we vinden er ook sporen van in zijn literaire werken: zijn vertelstijl is uitermate beeldrijk en plastisch. Het is precies dit beeldrijke en plastische karakter van zijn vertellingen dat veel beeldende kunstenaars tot illu-

straties en vrije creaties geïnspireerd heeft: het mag gezegd dat Hoffmann een van de meest geïllustreerde auteurs uit de wereldliteratuur is!⁷

Naast auteur, musicus en beeldend kunstenaar was E.T.A. Hoffmann in het alledaagse leven een conscientieus **jurist** – “ausgezeichnet im Amte”. In Königsberg, waar hij in een burgerlijke familie geboren werd, studeerde hij – geheel volgens de familietraditie – rechten, maar erg gelukkig voelde hij zich daar niet bij. Al van kindsbeen af droomde hij van een leven als kunstenaar. Zijn loopbaan bracht hem achtereenvolgens naar Glogau, Berlijn, Posen und Plock (waar hij telkens als ambtenaar werkte), en naar Warschau, waar hij een belangrijke functie in de regering uitoefende. Eind 1806 kwam Napoleon, bezette Warschau en maakte de Pruisische regering en dus ook Hoffmanns job overbodig. Bijna twee jaar lang was Hoffmann werkloos. In die tijd verhuisde hij van Warschau naar Berlijn, raakte financieel aan de grond en beleefde de meest armoedige en ellendige periode van zijn leven. Aan zijn vriend Hippel schreef hij in mei 1808:

*Ich mag Dir meine Noth nicht schildern; sie hat den höchsten Punkt erreicht. Seit fünf Tagen habe ich nichts gegessen, als Brod [sic] – so war es noch nie!*⁸

De onmogelijkheid om weer bij de Pruisische regering aan de slag te kunnen, bracht een wending in Hoffmanns carrière teweeg: in september 1808 ging hij aan het werk in Bamberg als muziekdirecteur van het theater, en zes jaar lang – van 1808 tot 1813 in Bamberg, en van 1813 tot 1814 in Dresden en Leipzig – verdiende hij zijn brood als kapelmeester. In 1814 – na de val van Napoleon – kreeg hij een aanbieding van het ministerie van justitie in Berlijn om als raadsheer aan het hooggerechtshof te gaan werken. Hij zou Berlijn niet meer verlaten. Tot aan het eind van zijn leven – of beter: tot hij zo ziek werd dat hij aan zijn bed gekluisterd werd – zou hij daar als jurist tewerkgesteld zijn.

⁷ Brigitte Feldges und Ulrich Stadler: *E.T.A. Hoffmann. Epoche – Werk – Wirkung*. München: C.H. Beck 1986, p. 281.

⁸ “Ik kan je mijn armoede niet beschrijven, ze heeft haar hoogste punt bereikt. Sinds vijf dagen heb ik niets anders gegeten dan brood – zo was het nog nooit.” E.T.A. Hoffmann: “An Hippel auf Leistenau”. In: *E.T.A. Hoffmanns Briefwechsel*. Gesammelt und erläutert von Hans von Müller und Friedrich Schnapp. Hg. von Friedrich Schnapp. Bd. I: *Königsberg bis Leipzig 1794-1814*. München: Winkler 1967, p. 242.

De historische context

21 jaar vóór Hoffmanns geboorte, in het jaar 1755, stelde Johann Joachim Winckelmann in zijn *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst*:

Der einzige Weg für uns, groß, ja, wenn es möglich ist, unnachahmlich zu werden, ist die Nachahmung der Alten.⁹

Winckelmanns uitspraak bleef niet onopgemerkt, maar luidde een herontdekking en idealisering van het klassieke Hellas door de Europese geesteswereld in. Het enthousiasme gold oorspronkelijk de cultuur en kunst van het oude Griekenland en werd nog aangewakkerd toen Winckelmann in 1764 zijn *Geschichte der Kunst des Alterthums* publiceerde, waarin hij de “edle Einfalt und stille Größe” als dé karakteristieke eigenschappen van de Griekse kunst en literatuur en als hét kunstideaal voorstelde. Precies die “edle Einfalt und stille Größe” stonden Goethe en Schiller als idealen voor ogen, toen ze de grote werken van de Deutsche Klassik schreven.

Maar Winckelmanns geschriften lagen niet enkel aan de basis van een *cultuurhistorisch* enthousiasme, van het filhellenisme als een culturele beweging die de oude Grieken en het oude Griekenland bewonderde en idealiseerde. Ze hadden ook een *politieke* dimensie, want met zijn stelling dat geografie en klimaat bepalend zijn voor het ontstaan van een cultuur en dat een bloeiende cultuur aan land en mensen gebonden is, gaf Winckelmann impliciet aan dat een wedergeboorte van de antieke Griekse cultuur enkel in Griekenland zelf gerealiseerd kon worden. Ook stelde hij dat de hoogste cultuur maar kan ontstaan in politieke vrijheid, in een democratie.¹⁰ De democratie als politiek ideaal en de vrijheid van Griekenland als voorwaarde om de antieke Griekse cultuur te laten herleven – dertig jaar vóór de Franse revolutie en zestig jaar vóór het uitbreken van de Griekse vrijheidsoorlog tegen de Turkse overheerser konden deze ideeën als uitermate vooruitstrevend beschouwd worden. De gedachte van de wederopstanding van Griekenland – het land van de vrijheid en de schoonheid – verspreidde zich in de tweede helft van de achttiende eeuw in Europa, en met zijn *cultuurhistorische* werken effende Winckelmann mee de weg voor het ontstaan van het filhellenisme als de *politieke* beweging die in de eerste decennia van de 19de eeuw de vrijheidsstrijd van de Grieken tegen de Turken propageerde en steunde.

⁹ “De enige manier voor ons om groot, misschien zelfs onnavolgbaar te worden, is de nabootsing van de antieken.” Johann Joachim Winckelmann: *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst*. Berlin: Behr 1885, p. 8. Over Winckelmann, zie ook het artikel van Hein van Dolen 'Leven, dood en werken van Johann Joachim Winckelmann', in *Tetradio* 11 (2002) 105-123.

¹⁰ Reinhard Heydenreuter: *Die erträumte Nation. Griechenlands Wiedergeburt im 19. Jahrhundert*. München: Bering und Brinkmann 1995, p. 12.

Tot de ontwikkeling van het filhellenisme van een louter cultuurhistorisch enthousiasme voor de ‘oude’ Grieken (vanaf het midden van de 18de eeuw) tot een politiek engagement voor het Griekenland dat tegen de Turkse bezetter voor zijn vrijheid strijdt (vooral in het tweede en derde decennium van de 19de eeuw) droegen een aantal overgeleverde ideeën en politieke ontwikkelingen bij. Ten eerste was er de Europese sympathie voor de Grieken op basis van het gemeenschappelijke Christendom. Ten tweede groeide in Europa de gedachte dank verschuldigd te zijn aan de Grieken, die aan de bakermat stonden van de westerse beschaving en cultuur.¹¹ Ten derde kan het toenemende Europese enthousiasme en engagement voor de Griekse zaak daarenboven niet los gezien worden van de toenmalige politieke ontwikkelingen in Europa zelf.

In 1789 wekte de Franse revolutie hooggespannen verwachtingen van vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid in heel Europa, ook bij de Duitse intelligentsia, maar het enthousiasme maakte al snel plaats voor afschuw en ontgoocheling toen de Jacobijnen in Frankrijk tot een schrikbewind overgingen en de revolutie in 1792 gevolgd werd door Franse oorlogsverklaringen aan Pruisen en Oostenrijk. De ‘revolutionaire’ republiek, de constitutionele staat trok ten strijde tegen de ‘oude’ machten met hun feodaal systeem en heerschappij van de adel.

Tussen 1792 en 1807 werden vier oorlogen uitgevochten tussen wisselende Europese coalities en het revolutionaire Frankrijk. Het eerste decennium van de negentiende eeuw stond daarbij in het teken van Napoleon Bonaparte, die zichzelf in 1804 tot keizer van Frankrijk kroonde en vervolgens als een wervelwind door Europa raasde. In 1807 bezat hij de absolute continentale hegemonie en beleefde hij het hoogtepunt van zijn macht. In Duitsland leidde de bezetting door Napoleon tot een versterkte zelfbezinning, tot een groeiend nationaal zelfbewustzijn en tot patriottisme. Onder druk van de Franse overheersing ontstonden er – binnenskamers – associaties zoals de *Gesetzlose Gesellschaft* en de *Christlich-deutsche Tischgesellschaft*, waar patriottistische individuen samenkamen.¹² Gecultiveerd werd de idee van het “Duitse volk” en het “Deutschum”, en alles wat die Duitse identiteit belichaamde, kende een revival: oude volksliederen en volkssprookjes werden verzameld (men denke aan de sprookjes van de gebroeders Grimm), volksfeesten werden georganiseerd, de middeleeuwen (dé Duitse glorieperiode op het vlak van architectuur en schilderkunst)

---

¹¹ Friedrich Heyer: “Das philhellenische Argument: ‘Europa verdankt den Griechen seine Kultur, also ist jetzt Solidarität mit den Griechen Dankeschuld’”. In: *Die Rezeption der Antike und der europäische Philhellenismus*. Hg. von Evangelos Konstantinou. Fr./M. et al: Peter Lang 1998 (=Philhellenische Studien Bd. 7); Stavroula N. Patsourakou: “Aspekte der Antike-Rezeption im deutschen Geistesleben des 19. Jahrhunderts und Wurzeln des deutschen Philhellenismus”, *ibidem*, p. 211.

¹² Rüdiger Safranski: *E.T.A. Hoffmann. Eine Biographie*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1992, p. 402-404.

werden herontdekt en de Duitse taal werd een voorwerp voor studie en inventarisering (de gebroeders Grimm begonnen aan hun woordenboek).

Napoleons overheersing en de Napoleontische oorlogen werkten in een aantal opzichten de opmars van het filhellenisme – zowel op Europees vlak als in Duitsland – in de hand. In Duitsland deed de eigen onderdrukking door een vreemde heerschappij de sympathie voor de Griekse lotgenoten en hun vrijheidsstreven toenemen. Patriottisme en “Deutschtum” enerzijds en filhellenisme anderzijds gingen hand in hand.

Maar Napoleons glorie zou niet lang duren. In 1814 was zijn rijk ten einde en na zijn nederlaag was het er de Europese grootmachten om te doen het politieke evenwicht en de politieke orde in Europa te herstellen. Op het *Congres van Wenen* van 1814/1815 sloten ze een *Heilige Alliantie* om revolutionaire uitbarstingen en veroveringsoorlogen zoals die van Napoleon in de toekomst te verhinderen: ze erkenden elkaars onafhankelijkheid, verklaarden zich politiek solidair en verbonden zich ertoe om in de toekomst alle opstanden militair te onderdrukken en liberale bewegingen te vervolgen. Dit verdrag impliceerde ook dat van de Europese grootmachten geen steun voor de Griekse zaak verwacht moest worden: Griekse opstanden tegen de Turkse overheersing werden als gevaar voor de bestaande orde, als rebelle tegen de ‘legitieme’ heerser beschouwd en behoorden net zoals alle andere revolutionaire opflakkingen in de kiem gesmoord te worden.¹³ Het brein van deze Europese restauratiepolitiek was de Oostenrijkse staatskanselier Metternich.

Ook op het vlak van de binnenlandse Duitse politiek betekende het *Congres van Wenen* een restauratie. Na de Napoleontische oorlogen – die in Duitsland ervaren werden als nationale bevrijdingsoorlogen – leefde de hoop op een realisatie van de ideeën van de Franse revolutie, nl. nationale eenheid, geldigheid van de mensenrechten en zelfbestuur van het volk door middel van wetten, maar in plaats daarvan werd de macht van de adel hersteld, bleef de burgerij politiek onmondig en bleef een lappendeken van kleine soevereine staten bestaan i.p.v. dat een echt verenigd Duitsland ontstond. De retrograde politiek die op het *Congres van Wenen* uitgetekend werd, betekende een grote ontgoocheling voor de liberaal gezinde burgerij en intelligentsia. Maar het nationale pathos leefde verder aan de universiteiten. Tussen 1815 en 1818 ontstonden daar de *Burschenschaften*, studentenbewegingen die de nationale eenheid van Duitsland en een vrij, gelijk Duits staatsburgerschap nastreefden.

In 1819 vermoordde de student en *Burschenschaftler* Karl Ludwig Sand bij wijze van revolve de dichter en reactionaire politicus August Kotzebue. Die daad leidde tot een verstrakking van de restauratiepolitiek: in hetzelfde jaar werden de *besluiten van Karlsbad* uitgevaardigd, die ertoe dienden elke opstandige, liberale beweging onmiddellijk de kop in te drukken: de *Burschenschaften* werden

¹³ Bernd Sösemann: *Annäherungen an Hellas. Philhellenismus und Deutsch-Griechische Gesellschaften in Berlin. Festschrift zum 75-jährigen Bestehen der ‘Deutsch-Griechischen Gesellschaft Berlin e.V.’*. Berlin: Eos-Edition, K. Leontopoulos 1995, p. 45-47.

verboden, er kwam een politieregime en een streng toezicht op de universiteiten, de censuur werd verscherpt en om demagogen op te sporen en te vervolgen, werd de *Immediat-Untersuchungs-Commission zur Ermittlung staatsgefährlicher Verbindungen* opgericht, vrij vertaald en verklaard de onderzoekscommissie die als taak de opsporing van hoogverraderlijke organisaties en andere gevaarlijke activiteiten heeft.

De politieke frustratie van belangrijke groepen van de bevolking na 1815 – en het betreft niet alleen de Duitse bevolking, want de frustratie was een Europees gegeven – was een nieuwe belangrijke voedingsbodem voor het filhellenisme, dat goed gedijde en steeds politieker van aard werd. De Griekse opstandigheid tegen de Turken kreeg een plaatsvervangende functie voor de eigen politieke eisen, meer nog dan tijdens de Napoleontische oorlogen was de Griekse zaak in het tijdperk van Metternich een projectievlak voor de eigen vrijheidswensen.¹⁴ Het filhellenisme kwam gelijk te staan met een oppositionele beweging die streefde naar nationale en burgerlijke vrijheid.

Toen dan op 25 maart 1821 Alexandros Ypsilanti de algemene opstand in Griekenland proclameerde, verspreidde het nieuws zich als een lopend vuurtje en bereikte al na enkele dagen de Europese steden, waar het de gemoederen hoog deed oplaaien. De Grieken die dapper voor hun vrijheid streden, waren hét voorwerp van alle gesprekken. Een stroom van vlugschriften, gedichten, brochures en andere publicaties over het Griekse thema overspoelde de markt. Er verschenen oproepen om zich bij de Griekse legers aan te sluiten en om financiële bijdragen te leveren. Er werden verenigingen van Grieksgezinden opgericht. Maar drie weken na het begin van de opstand veroordeelden de grootmachten van de *Heilige Alliantie* de opstand als een oproer tegen de legitieme overheid. En in de maanden die volgden, werd in de Duitse staten steeds harder opgetreden tegen filhelleense individuen en activiteiten (die door Metternich al sinds het *Congres van Wenen* als gevaar voor de politieke orde beschouwd werden)¹⁵: openlijke oproepen tot solidariteit met het Griekse volk, vlugschriften ten voordele van de Griekse zaak, pro-Griekse verenigingen werden verboden, in Pruisen werden zelfs puur caritatieve filhelleense verenigingen niet meer toegelaten.¹⁶ Door censuur, politie-acties en andere onderdrukkingsmaatregelen werd het filhelleense thema uit het openbare debat verdrongen.

Maar uit het bewustzijn werd het niet gewist. Gedurende het hele derde decennium van de 19de eeuw zouden in Europa berichten over de ontwikkelingen in Griekenland op een bijzondere interesse kunnen blijven rekenen en zouden jonge enthousiastelingen zich blijven verzamelen om aan de zijde van de Grieken te gaan strijden. Een aantal van die Griekenlandstrijders en -reizigers keerde ontgoocheld terug met verhalen over barbaarsheden die niet alleen door de Tur-

¹⁴ Vgl. Sösemann: *Annäherungen an Hellas*, p. 53.

¹⁵ Sösemann: *Annäherungen an Hellas*, p. 57.

¹⁶ Sösemann: *Annäherungen an Hellas*, p. 63-65.

ken maar ook door de Grieken, die veronderstelde toonbeelden van humaniteit en cultuur, begaan werden. Maar voor de publieke opinie in Europa bleven de Grieken onaantastbaar: als er naar de negatieve berichten überhaupt geluisterd werd, werden de gruweldaden van de Grieken vergoelijkend afgedaan als een logisch gevolg van een jarenlange onderwerping door een immorele overheerser.¹⁷

Na de eerste grote golf van pro-Griekse sympathie vlak na de uitbarsting van de Griekse opstand, in 1821-1822, volgde er een tweede in 1826-1827, in Duitsland na een oproep van de filhelleen Christoph Wilhelm Hufeland (1762-1836) in de dagbladen van 25 april 1826, die aan het strenge oog van de censoren ontsnapte:

*Das Schicksal des unglücklichen griechischen Volkes muß jedem fühlenden Menschen das Herz zerreißen. Die Opfer des Kriegs und der barbarischen Grausamkeit mehren sich jetzt auf eine furchtbare Weise, und tausende unschuldiger Weiber und Kinder, dem Hunger und allem Elend preisgegeben, strecken ihre Hände nach Hülfe aus. Diesen Unglücklichen, unsern Mitchristen, zu Hülfe zu kommen, ihr Elend möglichst zu lindern, ist der Wunsch, ja ich weiß es: der Drang aller, die ein menschliches Herz haben, und ich glaube daher, nur dem allgemeinen Wunsch entgegen zu kommen, wenn ich den Anfang dazu mache und mich hierdurch erbiere, Beiträge dazu in Empfang zu nehmen und dafür Sorge zu tragen, daß sie sicheren Händen übergeben und zum Besten der Unglücklichen verwendet werden sollen. Und ich ersuche zugleich die würdigen Herren Geistlichen dieser Stadt, sowie alle, die sich durch ihre Lage oder innern Beruf dazu aufgefordert fühlen, sich der Einsammlung von Beiträgen menschenfreundlich anzunehmen.*¹⁸

De oproep van Hufeland bracht hulpacties op gang en deed de debatten weer hevig oplaaien. Uiteindelijk zou de Europese publieke opinie een belangrijke invloed hebben op de politiek van de machten van de *Heilige Alliantie*. In de tweede helft van de jaren twintig begonnen ze –aanvankelijk schoorvoetend – gehoor te geven aan de vraag naar de onafhankelijkheid van de Grieken. In februari 1830 besloten Engeland, Frankrijk en Rusland tot de onafhankelijkheid, twee jaar later werd het koninkrijk Griekenland boven de doopvont gehouden.

¹⁷ Söseman: *Annäherungen an Hellas*, p. 56-57.

¹⁸ “Het lot van het ongelukkige Griekse volk moet het hart van elke gevoelige mens verscheuren. Het aantal slachtoffers van de oorlog en de barbaarse wreedheden neemt nu op een verschrikkelijke wijze toe en duizenden onschuldige vrouwen en kinderen die prijsgegeven zijn aan honger en ellende strekken hun handen uit naar hulp. Al diegenen die een menselijk hart hebben, voelen de wens en zelfs de drang om deze ongelukkigen, onze medechristenen, te helpen. Daarom denk ik dat ik enkel tegemoet kom aan een algemeen verlangen, wanneer ik begin met de organisatie van de hulp en mij bereid verklaar om bijdragen in ontvangst te nemen en ervoor te zorgen dat ze in veilige handen gegeven en ten behoeve van de ongelukkigen aangewend worden. En ik verzoek de geestelijken van deze stad en iedereen die zich door zijn positie of roeping daartoe opgeroepen voelt om zich mensvriendelijk te ontfemen over de inzameling van bijdragen”. Geciteerd volgens Söseman: *Annäherungen an Hellas*, p. 66.

De politieke gebeurtenissen in de eerste twee decennia van de negentiende eeuw hebben ook het leven van E.T.A. Hoffmann ingrijpend beïnvloed: in 1806 verloor hij zijn broodwinning door de inval van Napoleon in Warschau en moest hij verhuizen om aan de honger te ontsnappen. In 1813 was hij als kapelmeester aan de slag in Dresden, toen daar één van de bloedigste veldslagen van de oorlogen tegen Napoleon werd uitgevochten. Op enkele dagen tijd vielen er 25.000 doden en gewonden, twee dagen later bezocht Hoffmann het slagveld en schreef diep onder de indruk het vlugschrift *Die Vision auf dem Schlachtfelde bei Dresden*. Napoleon noemde hij daarin “de tiran”. In 1814 – na en door de ondergang van Napoleon – kreeg Hoffmanns carrière een nieuwe wending en werd hij als jurist tewerkgesteld aan de Pruisische staat, in Berlijn. Begin oktober 1819 werd hij daar tot rechter van de *Immediat-Untersuchungs-Kommission zur Ermittlung hochverrätherischer Verbindungen und anderer gefährlicher Umtriebe* benoemd en zo ingezet in de structuren van de repressie. Maar met de rigiditeit en obsessiviteit waarmee mogelijke oproerkraaiers gezocht en vervolgd werden, kon hij zich niet identificeren. Aan zijn vriend Theodor Gottlieb von Hippel (1775-1843) schreef hij al in juni 1820:

und wie Du mich kennst, magst Du Dir wohl meine Stimmung denken, als sich vor meinen Augen ein ganzes Gewebe heillosen Willkürs, frecher Nichtachtung aller Gesetze, persönlicher Animosität, entwickelte! – Dir darf ich nicht erst versichern, daß ich eben so wie jeder rechtliche vom wahren Patriotismus beseelte Mann überzeugt war und bin, daß dem hirngespinnstlichen Treiben einiger jungen Strudelköpfe Schranken gesetzt werden mußten [...]. Aber statt dessen traten Maßregeln ein, die nicht nur gegen die That, sondern gegen Gesinnungen gerichtet waren.¹⁹

Zijn kritiek op de manier waarop de Pruisische overheid haar restauratie- en repressiebeleid doorvoerde, uitte Hoffmann niet enkel in privékringen. Als rechter van de *Immediat-Untersuchungs-Kommission* voer hij een eigenzinnige koers en behoeftte hij verschillende zogenaamde demagogen voor – wat hij zelf beschouwde als – willekeurige vervolgingen, wat hem de vijandschap van enkele hooggeplaatste personen opleverde. Als auteur dreef hij in zijn sprookje *Meister Floh* de spot met de absurde repressie en de demagogenvervolgingen. *Meister Floh* werd door de censuur verboden en Hoffmann zelf vervolgd. Het einde van zijn proces zou hij niet meer meemaken, want hij stierf kort nadien.

¹⁹ “en zoals je mij kent, kan je je wel mijn stemming indenken, toen zich voor mijn ogen een web van vreselijke willekeur, schaamteloze veronachtzaming van de wet en persoonlijke vijandschappen ontvouwde! Jou moet ik er niet van overtuigen dat ik er net zoals elk rechtschapen en door waarachtig patriottisme bezielde man van overtuigd was en nog steeds ben dat de hallucinante activiteiten van een paar jonge heethoofden aan banden gelegd moesten worden. Maar in plaats daarvan werden maatregelen genomen die niet enkel tegen daden, maar tegen overtuigingen gericht waren.” E.T.A. Hoffmann: “An Hippel in Marienwerder”. In: *E.T.A. Hoffmanns Briefwechsel*. Gesammelt und erläutert von Hans von Müller und Friedrich Schnapp. Hg. von Friedrich Schnapp. Bd. II: *Berlin 1814-1822*. München: Winkler 1968, p. 263.

Hoewel Hoffmann het in zijn functie als rechter herhaaldelijk opnam voor de zogenaamde ‘demagogen’, kan toch niet gezegd worden dat hij zich met hen identificeerde – in zijn brief aan Hippel noemde hij de jonge oproerkraaiers “Strudelköpfe” die in toom gehouden moesten worden. Als een écht gevaar beschouwde hij de *Burschenschaftler*, de filhellenen en de andere liberale ‘demagogen’ allesbehalve – en ook zij werden het voorwerp van satire in zijn literaire werken. In *Kater Murr* dreef hij de spot met de *Burschenschaftler*, hun revolutionaire maar holle retoriek en hun pathetische gedweep met alles wat Duits is.²⁰ En in *Die Irrungen* en *Die Geheimnisse* nam hij de filhelleense rage in de Berlijnse hogere kringen op de korrel.

De Griekse vertellingen: *Die Irrungen* en *Die Geheimnisse*

Die Irrungen en *Die Geheimnisse* – ook wel Hoffmanns Griekse vertellingen genoemd – kunnen als een kritische reactie op de filhelleense mode in het vroegnegentiende-eeuwse Duitsland gelezen worden. De eerste vertelling, *Die Irrungen (De dwalingen)*, heeft als ondertitel *Fragment aus dem Leben eines Fantasten* en werd door Hoffmann in de herfst van 1820 gepubliceerd in het tijdschrift *Berlinischer Taschenkalender*. Een jaar later, eind 1821, verscheen in hetzelfde tijdschrift *Die Geheimnisse (De Geheimen)*. *Fortsetzung des Fragments aus dem Leben eines Fantasten*. Geschreven zijn *Die Irrungen* vermoedelijk in het voorjaar van 1820, m.a.w. één jaar vóór het uitbreken van de Griekse vrijheidsstrijd. *Die Geheimnisse* zijn naar alle waarschijnlijkheid ontstaan in mei of juni van het jaar 1821, kort ná het uitbreken van die oorlog (maart 1821). Alles wijst er dus op dat de twee verhalen apart ontstaan zijn, maar de ondertitels verraden onmiddellijk dat ze een en ander met elkaar te maken hebben: *Die Geheimnisse* wordt voorgesteld als het vervolg van *Die Irrungen*. Toch is de werkelijkheid complexer dan dat, want *Die Geheimnisse* bevat niet alleen het vervolg van het verhaal van *Die Irrungen*, maar ook de raamvertelling die *Die Irrungen* en het vervolg daarvan in *Die Geheimnisse* omvat. Concreet komt aan het begin van *Die Geheimnisse* de verteller en ‘auteur’ van *Die Irrungen* (die Hff. of Hoffmann heet) ten tonele en staat het scheppings- en schrijfproces – in casu het probleem van het niet kunnen vinden van een vervolg op *Die Irrungen* – als thema centraal. Wanneer dit probleem opgelost is, gaat Hff. over tot het schrijven van het vervolg, *Die Geheimnisse*. Om onnodige verwarring te vermijden en omdat voor de Griekse thematiek de raamvertelling minder van belang is, beperken we ons hier tot het niveau van de binnenvertelling, die op zich al complex genoeg is. Wie begint te lezen, raakt al gauw de draad kwijt: ingewikkelde

²⁰ Bijvoorbeeld: E.T.A. Hoffmann: “Lebens-Ansichten des Katers Murr”. In: E.T.A.Hoffmann: *Sämtliche Werke...* Band 5: *Lebens-Ansichten des Katers Murr. Werke 1820-1821*. Hg. von Hartmut Steinecke unter Mitarbeit von Gerhard Allroggen. Fr./M.: Deutscher Klassiker Verlag 1992 (= Bibliothek deutscher Klassiker, Bd. 75), p. 261-268.

intriges, personages die elkaars dubbelgangers lijken of blijken te zijn, raadselachtige verschijningen en verdwijningen, tegenstrijdige verklaringen, voortdurend wisselende vertelstandpunten en de afwezigheid van een duidelijke scheidingslijn tussen objectieve realiteit en subjectief-fantastisch gekleurde waarneming drijven de lezer nagenoeg tot wanhoop. Het verhaal navertellen is met andere woorden een ijdele onderneming, enkel een grove reconstructie van de centrale handeling is mogelijk.

Het hoofdpersonage van *Die Irrungen* en van de binnenvertelling van *Die Geheimnisse* is de jonge, ijdele Duitse baron Theodor von S. Op een dag leest hij in de krant een advertentie gericht aan een jonge man die een tijdje tevoren in de Berlijnse *Tiergarten* een blauwe brieven tas met gouden slot gevonden heeft. De jongeman wordt opgeroepen om ofwel op 24 juli van het volgende jaar in het Berlijnse hotel *Die Sonne* te verschijnen, ofwel vóór die datum naar Griekenland, naar de Pruisische consul Andreas Condoguri in Patras te reizen. Bij het lezen van de advertentie herinnert Theodor zich plotseling dat hijzelf lange tijd geleden op de aangegeven plaats een blauwe brieven tas gevonden heeft, en onmiddellijk gaat hij op zoek naar de – inmiddels lang vergeten – tas. De inhoud ervan, en vooral een fragmentaire tekst, die hij interpreteert als een brief of dagboekfragment van een Griekse prinses, brengt zijn hoofd op hol: hij is ervan overtuigd dat hijzelf de geliefde is over wie de Griekse schrijft, en onmiddellijk staan hem hemelse liefdesavonturen voor ogen. Geëxalteerd maakt hij zich een voorstelling van de Griekse schone en bezingt haar in zijn poëzie:

Man kann denken, daß er während dieser Zeit nichts im Sinne trug als die unbekante Besitzerin der blauen Brieftasche, deren lebendiges Bild ihm bald vor Augen stand. - Sie war hoch, schlank im höchsten Ebenmaß der Glieder gewachsen, ihr Anstand ganz Anmut und Majestät - ihr Gesicht ganz das Abbild, der Ausdruck jenes unnennbaren Zaubers, der uns in den Antiken hinreißt - die schönsten Augen - die schönsten schwarzen seidnen Haare! - Genug, ganz so, wie der begeisterte Sonnini nur die Griechinnen schildern kann. Und dabei, wie schon das Blättlein bewies, ein in Liebe glühendes Herz im Busen, ganz Hingebung - Treue für den Geliebten; konnte der Seligkeit Theodors etwas fehlen? - Ja wohl! - er wußte den Namen der Holden nicht, welches den Exklamationen merklich schadete. Doch hier halfen Wielands sämtliche Werke aus. Er nannte die Geliebte bis auf weitere nähere Bestimmung Musarion, und dies setzte ihn auch in den Stand, die gehörigen schlechten Verse auf das unbekante Zauberbild zusammenzukneten.²¹

²¹ “Men kan zich wel indenken dat hij aan niets anders dacht dan aan de onbekende eigenares van de blauwe brieven tas, van wie het beeld hem weldra levendig voor ogen stond. Ze was groot, slank, harmonieus gebouwd, haar houding een en al gratie en majesteit – haar gezicht weerspiegelde helemaal de onuitsprekelijke bekoring die ons in de antieken in verrukking brengt – de mooiste ogen – de mooiste zwarte zijden haren! – Kortom, helemaal zoals de enthousiaste Sonnini enkel de Griekse vrouwen kan beschrijven. En daarenboven had ze, zoals het papiertje al bewees, een hart dat in liefde ontbrand was, vol overgave – vol trouw aan de geliefde. Kon aan de gelukzaligheid van Theodor iets ontbreken? – Toch wel! – Hij kende de naam van de schone niet, wat afbreuk deed aan zijn exclamaties. Maar hier hielpen de verza-

Verder bereidt hij zich voor op een reis naar Griekenland om daar zijn onbekende geliefde te gaan zoeken: hij leest de reisverslagen van Sonnini en Bartholdy, twee Griekenlandreizigers uit het begin van de 19de eeuw,²² steekt het verzameld werk van Homeros op zak en bestelt bij de theaterkleermaker een Nieuwgriekse outfit. Hij ontwikkelt een afschuw voor de westerse kledij, installeert zich met een tulband op zijn hoofd in kleermakerszit op zijn Turks tapijt, rookt Turkse tabak en voelt zich helemaal... Grieks. Hij stelt zijn verleden een beetje bij en “ontdekt” zijn Griekse afstamming, meer zelfs: zijn *koninklijke* Griekse afstamming. Hij geeft ruchtbaarheid aan zijn reisplannen en neemt op pathetische wijze afscheid (“ein Abschied auf vielleicht nie Wiedersehen”²³) van al zijn bekenden. Zo vertrekt de “Griekse prins” Theodor von S. naar het “romantische” Griekenland, wat maar het begin is van een lange zoektocht en een hele reeks dromen en desillusies.

De reis naar Griekenland is de eerste desillusie: in Zehlendorf, op 12 km van het centrum van Berlijn, toont Theodor – helemaal in extase – de advertentie die zijn avontuur in gang had gezet aan een jonge professor. Die wijst hem op de verschijningsdatum van de advertentie, die Theodor helemaal over het hoofd gezien had. De advertentie blijkt een jaar oud, de termijn binnen dewelke Theodor zich in Patras moest aanmelden, al verstreken, en de 24ste juli (de tweede kans die in de advertentie voor een afspraak werd geboden) is ... vandaag! Dit nieuwe inzicht betekent het einde van Theodors Griekenlandreis, hij maakt rechtsomkeert en rept zich naar het Berlijnse hotel *Die Sonne*. Geduldig wacht hij daar in zijn hotelkamer op een ontwikkeling van zijn avontuur en besluit hij twee flessen champagne te drinken om zijn geest te bevleugelen. Hij valt in slaap, in een roes beleeft hij een paradijselijke liefdesontmoeting met de Griekse, maar wanneer hij de volgende morgen wakker wordt, blijkt hij de échte ontmoeting slapend gemist te hebben en blijkt deze niet zo flatterend voor hem geweest te zijn als hij zelf gedroomd had. Want in werkelijkheid heeft zijn aanbeden Griekse schone hem als de ‘verkeerde’ minnaar en als een ‘Hasenfuß’ bestempeld, wat zoveel betekent als een kluns, een dwaas.

In een reeks verdere ontmoetingen probeert Theodor de Griekse met zijn (naar eigen aanvoelen goddelijke) muziek en zang te bekoren, maar vlucht ze weg voor zijn “verschrikkelijk gekerm”; dan weer verschijnt de Griekse hem als een beeldschone tedere liefdesgodin, tot ze hem vraagt om naar Griekenland te

---

melde werken van Wieland uit de nood. Hij noemde de aanbedene voorlopig Musarion, en dit gaf hem de mogelijkheid om de nodige slechte versjes op het onbekende toverbeeld in elkaar te flansen.” Hoffmann: “Die Irrungen”, p. 474.

²² J[akob] L. S[alomon] Bartholdy: *Bruchstücke zur nähern Kenntniß des heutigen Griechenlands, gesammelt auf einer Reise von J.L.S. Bartholdy*. Berlin: Realschulbuchhandlung 1805. C[harles Nicolas] S[igisbert] Sonnini: *Reise nach Griechenland und der Türkei auf Befehl Ludwigs XVI. unternommen von C.S. Sonnini*. Aus dem Französischen übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Ch. Weyland. Mit einem Kupfer. Berlin: Vossische Buchhandlung 1801.

²³ Hoffmann: “Die Irrungen”, p. 481-482.

reizen, aanvoerder van de Griekse legers te worden en een offensief tegen de Turken te starten:

Du stellst dich an die Spitze, du schlägst, ein tapfrer Heerführer, den Pascha aufs Haupt, du befreiest die Inseln und genießest, mit mir verbunden durch ein heiliges Band, alles Glück, das dir die Liebe und die schöne segensreiche Heimat gewähren kann. - Was hast du auch zu befürchten bei dem kühnen Unternehmen? - Schlägt es fehl, so stirbst du entweder den Heldentod des tapfern Kriegers, oder bekommst dich der Pascha gefangen, so wirst du höchstens gespißt, oder man streut dir Pulver in die Ohren und zündet es an oder wählt eine andere dem wahren Helden anständige Todesart.²⁴

De ontmoeting eindigt met een angstaanval en een vlucht van Theodor voor de wrede Griekse.

Een andere keer wil Theodor – zonder gevaar – aan de Griekse bewijzen dat hij wel degelijk een moedig man is. Hij voert onder haar raam gewaagde ruitkunsten op... en valt van zijn paard. Dan weer onderneemt hij (samen met Schnüspelpold, de voogd van de Griekse) een poging om haar door kabbalistische kunsten aan zich te binden, maar verbreekt hij de magie door zijn eigen onhandigheid. Intussen is al gebleken dat die voogd van de Griekse, Schnüspelpold, een voormalige klerk uit Brandenburg, ook wel Gregoros Seleskeh en König von Candia genoemd, samen met de Griekse naar Berlijn gereisd is, om haar met baron Theodor von S. te koppelen. Daarmee wil hij verhinderen dat ze de man die voorbestemd is om haar echtgenoot te worden en het Griekse volk van zijn slavernij te bevrijden, namelijk de Griekse prins Teodoros Capitanaki, zou vinden, en wel omdat hij – Schnüspelpold – in de sterren gelezen heeft dat hij in dat scenario zélf tot een slavenbestaan gedoemd zou zijn. Op alle mogelijke manieren probeert hij zijn doel te bereiken en Theodor, die uiterlijk bijna een dubbelganger is van Teodoros Capitanaki, dichter bij de Griekse te brengen. Maar er is ook nog de vroedvrouw en tweede voogd van de Griekse, Aponomeria, in het spel. Zij beschikt óók over magische krachten en werkt Schnüspelpold tegen. In de gedaante van de waarschuwende papegaai Apokatastos verstoort ze de liefdesontmoetingen tussen Theodor en de Griekse. Haar is het eraan gelegen de Griekse in de armen van haar échte Teodoros te voeren.²⁵ Uiteindelijk vindt de strijd tussen de twee ‘magische’ voogden zijn apotheose tijdens een stormachtig-

²⁴ “Jij neemt de leiding, je verslaat als een dappere legeraanvoerder de Pascha, je bevrijdt de eilanden en geniet, met mij verbonden door een heilig verbond, van al het geluk dat de liefde en het mooie zegenrijke vaderland je kunnen schenken. Wat heb je ook te vrezen bij de dappere onderneming? Mislukt ze, dan sterf je de heldendood van een dappere krijger, en als de Pascha je in handen krijgt, dan word je hoogstens gespietst of strooien ze je buskruit in de oren en steken het in brand, of ze laten je op een andere heldhaftige wijze sterven.” E.T.A. Hoffmann: “Die Irrungen”, p. 505-506.

²⁵ Over de betekenis van de namen Aponomeria en Apokatastos, zie: Danny Praet en Mark Janse: “Dem Namen nach. Greek and Jewish references and word plays in the character names of E.T.A. Hoffmann’s *Die Irrungen* and *Die Geheimnisse*”, in behandeling bij *Byzantine and Modern Greek Studies*.

ge “Äquinoktialnacht”, waarin Schnüspelpold met behulp van magie de band tussen de Griekse en Theodor definitief wil bezegelen. Maar Aponomeria verschijnt als een goddelijke gestalte en openbaart aan de Griekse een visioen waarin ze haar ‘echte’ Teodoros te paard ziet, triomferend met een vlag met daarop een kruis en een fenix die uit zijn as herrijst. Theodor von S. blijft gedesillusioneerd achter.

Die Irrungen en *Die Geheimnisse* worden niet voor niets Hoffmanns “Griekse vertellingen” genoemd. Uit de schets van de centrale handeling blijkt al onmiddellijk de ‘Griekse’ thematiek en de overvloed aan ‘Griekse’ elementen. In wat volgt worden een aantal van die elementen die ‘Grieks’ zijn of met ‘Grieks’ geassocieerd kunnen worden, nader bekeken en nagegaan hoe en waarom Hoffmann ze inzet.

Het realistische kader: filhelleens Berlijn

Zoals het merendeel van Hoffmanns verhalen spelen de *Irrungen* en *Geheimnisse* zich af in een kader dat voor de toenmalige lezer zeer herkenbaar was, nl. het Berlijn van zijn eigen tijd. De avonturen vinden plaats in de *Tiergarten*, aan het *Brandenburger Tor* en in de *Friedrichsstraße*, en op gebeurtenissen uit het nabije verleden zoals bij voorbeeld de eerste luchtballonvaarten wordt toegespeeld. Tot het realistische kader horen bovendien een paar bekende Berlijnse filhellenen uit Hoffmanns tijd, die in *Die Irrungen* en *Die Geheimnisse* als personages optreden.

Zo vraagt Theodor aan een zekere Wolff de verklaring van een Grieks woord, waarop die antwoordt dat het woord geen Grieks woord of geen Griekse naam kan zijn, omdat het nergens voorkomt bij Homeros.²⁶ Hoffmanns Wolff is Friedrich August Wolf (1759-1824), professor klassieke filologie aan de universiteit van Berlijn en auteur van de in 1795 gepubliceerde *Prolegomena ad Homerum*. Een ander personage, de geestrijke Professor B., die in de *Geheimnisse* de “spanische Gesellschaft” leidt,²⁷ is Karl Philipp Buttmann, classicus, auteur van een Griekse grammatica die gedurende de hele 19de eeuw een standaardwerk zou blijven, en stichter van onder meer de *Griechische Gesellschaft* in Berlijn. De jonge professor die Theodor op de datum van de advertentie wijst en die hem vraagt om een paar gegevens uit Bartholdy te verifiëren,²⁸ laat zich identificeren als de jonge Berlijnse professor August Boekh (1785-1867), klassiek filoloog met een voorliefde voor een historische benaderingswijze.

Niet alleen personages uit de Berlijnse filhelleense kringen, maar ook de op dat ogenblik in die kringen populaire Griekenland-literatuur wordt in de *Irrungen* en *Geheimnisse* opgevoerd. Theodor leest enerzijds werken van Wieland –

²⁶ Hoffmann: “Die Irrungen”, p. 465.

²⁷ Hoffmann: “Die Geheimnisse”, p. 516.

²⁸ Hoffmann: “Die Irrungen”, p. 482-483.

waarin het geïdealiseerde, arkadische oude Griekenland ten tonele gevoerd wordt – en anderzijds de voorstellingen van het moderne Griekenland in de reisverslagen van Charles Nicolas Sigisbert Sonnini (gepubliceerd 1801) en Jakob Salomon Bartholdy (gepubliceerd 1805). Eerder willekeurig gebruikt hij al die werken om zich over Griekenland en zijn bewoners te informeren – en meer nog: om zijn onbekende Griekse geliefde en zijn eigen Griekse ik te construeren.

De verwijzingen naar de Berlijnse filhelleense kringen en de populaire ‘Griekse’ literatuur maken het onmogelijk om de *Irrungen* en *Geheimnisse* als ‘zo maar een verhaal’ te lezen: het is overduidelijk dat de mode van het filhellenisme ten tonele gevoerd en te kijk gezet wordt. Maar wat wordt er precies te kijk gezet, en hoe wordt dat gedaan?

Theodor als karikatuur van de filhelleen

Ten eerste is er Theodor von S., de jonge, ijdele, zelfingenomen, onhandige en dromerige protagonist, die in liefde voor Griekenland (en vooral voor één van zijn vrouwelijke bewoners) ontbrandt. In hem scheidt Hoffmann een karikatuur van de geëxalteerde Berlijnse filhelleen.

Vol pathos en schwung vertrekt Theodor naar Griekenland – dat hij ‘romantisch’ noemt en als ‘klassischer Boden’, als het land van zon en liefde en harmonie beschouwt – maar hij strandt al in het volgende dorp en maakt rechtsomkeert.²⁹ Vol enthousiasme wordt hij verliefd op een onbekende Griekse, die hij idealiseert als een liefdesgodin, als het toonbeeld van schoonheid en harmonie, van tederheid en overgave. Zichzelf ziet hij als een heldhaftige Griekse prins. Maar wanneer het tot een ontmoeting komt en de Griekse hem vraagt om in Griekenland te gaan vechten, en wanneer ze zich daarbij als een koelbloedige en zelfs agressieve vrouw ontpopt, kiest Theodor resoluut het hazenpad.³⁰

In deze twee scènes drijft Hoffmann de spot met twee aspecten van het Duitse filhellenisme. Ten eerste drijft hij de spot met de filhelleense tendens om het sterk geïdealiseerde ‘antieke’ Hellas blindelings op het moderne – reële – Griekenland te projecteren. Het filhelleense Griekenlandbeeld heeft weinig met de alledaagse werkelijkheid te maken, maar des te meer met literaire, culturele, politieke en humanitaire idealen. Theodors voorstelling van Griekenland als ‘klassischer Boden’ en van de Griekse als een perfecte liefdesgodin zijn maar enkele voorbeelden waarin deze idealiserende overschrijving van het echte Griekenland ten tonele gevoerd wordt. Een andere passage waarin de projectie van het antieke op het ‘echte’ Griekenland te kijk wordt gezet en zelfs ad absurdum wordt gevoerd, is de passage waarin professor Wolf concludeert dat een woord geen Grieks woord of Griekse naam kan zijn, en wel omdat het in de ver-

²⁹ Hoffmann: “Die Irrungen”, p. 484.

³⁰ Hoffmann: “Die Irrungen”, p. 504-507.

zamelde werken van Homeros niet voorkomt. De antieke literatuur dient hier zelfs als maatstaf voor de beoordeling van de eigentijdse talige werkelijkheid!

Maar achter de grote idealen en ideaalbeelden schuilt een ontluisterende werkelijkheid, en de confrontatie met die werkelijkheid onthult de ware aard van de filhelleen. Wanneer de ‘echte’ Griekse zich openbaart en Theodor vraagt om als vrijheidsstrijder te gaan vechten, neemt hij de benen. En het geografische Griekenland bereikt hij nooit; het enige wat hij ontdekt is het Griekenland van zijn dromen. De pathetische retoriek en het heldhaftige zelfbeeld worden ontluisterd wanneer lafheid en onmacht aan de oppervlakte komen. Dit is het tweede aspect van het Duitse filhellenisme dat Hoffmann te kijk zet: de kloof tussen pathetische retoriek en uitblijvend engagement, tussen dromen en daden.

Net zoals de Griekse geen eigen bestaansrecht heeft, maar een projectievlak is voor Theodors fantasie en idealen, zo is ook de Griekse onafhankelijkheidsstrijd een projectievlak voor het Duitse verlangen naar vrijheid, gelijkheid en nationale eenheid. De Griekse zaak zet de Duitse nationale verbeeldingskracht in werking, ze bevreemdt de fantasie van hen die in eigen land (en in werkelijkheid) politiek machteloos, gedesillusioneerd en passief zijn. Zoals Theodor zijn afstamming herschrijft en zich een Griekse prins waant, zo voelen de Duitse filhellenen zich met de Grieken verwant, ze proclameren zich zelfs als ‘nieuwe Hellenen’.

*Fleißig werde ich auf klassischem Boden in den Taschen-Homer kucken, der mir ein teures wertes Geschenk ist. Zwar verstehe ich kein Griechisch, aber das findet sich denke ich von selbst, wenn ich erst im Lande bin.*³¹

Dat zegt Theodor voor zijn vertrek naar Griekenland, en hier zien we nog eens wat hem werkelijk interesseert. Een pocketuitgave van de werken van Homeros neemt hij mee als reisliteratuur, en hij maakt er geen probleem van dat hij geen Grieks kent en dus zijn literatuur niet verstaat. Hij wil immers in de Homeros-uitgave *kijken*. Niet de antieke tekst zelf, maar de stemming waarin de onbekende schrifttekens hem gaan brengen – of de inspirerende en katalyserende werking ervan op zijn fantasie, is voor hem van belang. Niet het eigenlijke Griekenland, zijn bewoners en zijn fenomenen interesseren hem, maar wel de fantastische voorstellingen waartoe ze hem inspireren. Niet een ontmoeting met het reële Griekenland wenst hij, maar wel met de paradijselijke idealen die het bij hem oproept. Op een gelijkaardige manier hebben de filhellenen geen oog voor het werkelijke, geografische Griekenland en zijn bewoners, maar wel voor Hellas als zinnebeeld van glorie, cultuur, humaniteit, eenheid, kortom als belichaming van hun eigen (politieke) droombeelden. Dromen van Hellas is als het ware een Ersatz voor en een mentale vluchtmogelijkheid uit de eigen enge (politieke) realiteit.

³¹ “‘Ijverig zal ik op klassieke bodem in de pocket-Homeros kijken, die mij een dierbaar en waardevol geschenk is. Ik versta weliswaar geen Grieks, maar dat lost zich denk ik wel vanzelf op eens ik in het land ben.” Hoffmann: “Die Irrungen”, p. 483.

Intertekstualiteit

De karikaturale voorstelling van de baron Theodor von S. – de geëxalteerde Berlijnse filhelleen – wordt nog verscherpt door een aantal intertekstuele spelletjes die Hoffmann zich permitteert. Zo wordt Theodor herhaaldelijk in de voetsporen – of beter: in de schaduw – geplaatst van personages uit de antieke goden- en heldenwereld. Twee voorbeelden.

De Griekse dame noemt Theodor “schwarzer Hasenfuß” (zwarte hazenvoet). Ten tijde van Hoffmann betekende het woord “Hasenfuß” een “onhandige, ietwat onnozele persoon”, een betekenis die zeker van toepassing is op onze protagonist. Maar tegelijkertijd kan de verwijzing naar de homerische snelvoetige Achilles niet over het hoofd gezien worden. Alleen staat deze Achilles niet enkel bekend om zijn snelheid, maar ook om zijn moed, en dat is nu precies de eigenschap waaraan het Theodor het meest ontbreekt! Hij is eerder een “Angst-Hase” en slaagt er enkel in om snel te zijn wanneer er gevluht moet worden. Door de associatie van Theodor met een held uit de antieke literatuur wordt zijn status als anti-held extra in de verf gezet.

Een tweede voorbeeld: Theodor onderneemt een poging om de Griekse door de “magie van de muziek” te verleiden en door zijn eigen pianospel en zang – die hij als goddelijk en subliem inschat – uit een aangrenzende kamer naar zich toe te lokken. Dit initiatief doet verdacht veel denken aan de tocht die Orpheus door de onderwereld onderneemt om daar zijn vrouw Eurydike te gaan halen. Maar waar Orpheus met zijn muziek mensen, dieren en dingen kan betoveren, daar is Theodor weliswaar overtuigd van de magische kracht van zijn muziek, maar blijft de betoverende werking van zijn muziek tot zijn eigen geestestoestand beperkt: enkel hijzelf raakt in vervoering. Waar Orpheus moedig de onderwereld betreedt, blijft Theodor op een veilige afstand: hij probeert de Griekse enkel naar zich toe te lokken, maar betreedt de ‘andere’ zone – hier een spiegelkabinet – niet. En waar Orpheus uiteindelijk Eurydike verliest – die hem werkelijk volgde – omdat hij uit verlangen en twijfel omkijkt, daar is ook bij Theodor de Griekse verdwenen op het moment dat hij omkijkt, maar wel met dat verschil dat ze voor zijn oorverdovende en allesbehalve betoverende muziek gevluht is.³²

De ontluisterende manier waarop Theodor in de voetsporen geplaatst wordt van deze antieke helden, beklemtoont zijn status als anti-held. Hij belichaamt alles wat de klassieke helden niet zijn. Een radicalere deconstructie van deze zelfgeproclameerde Duitse Helleen (men denke aan Theodors Grieks kostuum, zijn geconstrueerde Griekse afstamming en gespeelde moed) is nauwelijks denkbaar.

---

³² Hoffmann: “Die Irrungen”, p. 494-496.

Structuur en plot van Die Irrungen en Die Geheimnisse

Tenslotte is er nog een laatste ‘Grieks’ aspect waaraan in het kader van Hoffmanns kritiek op het filhellenisme aandacht besteed dient te worden, en wel de structuur en de plot van *Die Irrungen* en *Die Geheimnisse*. “Irrungen” betekent: “dwalingen”, enerzijds in de zin van vergissingen, en anderzijds in de zin van zwerftochten. De vergissingen in *Die Irrungen* (en ook in *Die Geheimnisse*) zijn talrijk: Theodor vergist zich in de datum van de advertentie, de Griekse houdt Theodor voor Teodoros Capitanaki, om maar enkele voorbeelden aan te halen. Ook de betekenis van “Irrungen” als “zwerftochten” is van toepassing op de beide verhalen: de Griekse zwerft in Berlijn rond op zoek naar haar Teodoros, Schnüspelpold heeft een reis achter de rug van 333 jaar en Theodor loopt de Griekse achterna... De vertaling van *Die Geheimnisse* is: “de geheimen”, en ook daarvan zitten de beide verhalen boordevol. Wie is de Griekse prinses? Waar ligt de grens tussen werkelijkheid en fantasie?

Omzwervingen, geheimen, vergissingen – en hun afgeleiden zoals intriges, begoochelingen, de zoektocht naar een verloren voorbestemde geliefde, valse minnaars die de plaats van de echte willen innemen: al deze elementen zijn constituerende elementen van *Die Irrungen* en *Die Geheimnisse*. Het zijn ook de constituerende elementen van de antieke Griekse romanliteratuur. De plot van Hoffmanns “Griekse vertellingen” is met andere woorden ontleend aan het Griekse culturele erfgoed. Hier moet erop gewezen worden dat de antieke Griekse romanliteratuur niet in het minst aan de verheven “edle Einfalt und stille Größe”-idealen van Winckelmann beantwoordt en ten tijde van Hoffmann (zeker in filhelleense kringen) als triviaal gold. Dat Hoffmann de ‘edele’ Griekse zaak en het filhellenisme precies in dit triviale genre thematiseert, werpt nog een extra karikaturaal licht op de modieuze filhelleense begeestering en zet ze als een triviaal fenomeen te kijk.

Myriam PELGRIMS

Zelfportret van Hoffmann met ludieke verklaringen.

Bibliografie

- Bartholdy, J[akob] L. S[alomon]: *Bruchstücke zur nähern Kenntniß des heutigen Griechenlands, gesammelt auf einer Reise von J.L.S. Bartholdy*. Berlin: Realschulbuchhandlung 1805.
- Dann, Otto: "Gruppenbildung und gesellschaftliche Organisierung in der Epoche der deutschen Romantik". In: *Romantik in Deutschland. Ein interdisziplinäres Symposium*. Hg. von R. Brinkmann. Stuttgart: Metzler 1978. (= Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Sonderband), p. 115-131.
- E.T.A. Hoffmann. *Leben und Werk in Briefen, Selbstzeugnissen und Zeitdokumenten*. Hg. von Klaus Günzel. Berlin: Verlag der Nation 1978.
- E.T.A. Hoffmanns *Briefwechsel*. Gesammelt und erläutert von Hans von Müller und Friedrich Schnapp. Hg. von Friedrich Schnapp. 2 Bde. München: Winkler 1967-1968.
- Feldges, Brigitte und Ulrich Stadler: *E.T.A. Hoffmann. Epoche – Werk – Wirkung*. München: C.H. Beck 1986.
- Heydenreuter, Reinhard: *Die erträumte Nation. Griechenlands Wiedergeburt im 19. Jahrhundert*. München: Biering und Brinkmann 1995.
- Heyer, Friedrich: "Das philhellenische Argument: 'Europa verdankt den Griechen seine Kultur, also ist jetzt Solidarität mit den Griechen Dankesschuld'". In: *Die Rezeption der Antike und der europäische Philhellenismus*. Hg. von Evangelos Konstantinou. Fr./M. et al: Peter Lang 1998 (=Philhellenische Studien Bd. 7), p. 79-91.
- Hoffmann, E.T.A.: *Sämtliche Werke in sechs Bänden*. Hg. von Wulf Segebrecht und Hartmut Steinecke unter Mitarbeit von Gerhard Allroggen, Friedhelm Auhuber, Hartmut Mangold und Ursula Segebrecht. Fr./M.: Deutscher Klassiker Verlag 1985ff.
- Hoffmeister, Gerhart: *Deutsche und europäische Romantik*. Stuttgart: J.B. Metzler 1978 (= Sammlung Metzler, Abt. F.)
- Irmscher, Johannes: "Das Antikebild des deutschen Philhellenismus". In: *Die Rezeption der Antike und der europäische Philhellenismus*. Hg. von Evangelos Konstantinou. Fr./M. et al: Peter Lang 1998 (=Philhellenische Studien Bd. 7), p. 121-138.
- Patsourakou, Stavroula N.: "Aspekte der Antike-Rezeption im deutschen Geistesleben des 19. Jahrhunderts und Wurzeln des deutschen Philhellenismus". In: *Die Rezeption der Antike und der europäische Philhellenismus*. Hg. von Evangelos Konstantinou. Fr./M. et al: Peter Lang 1998 (=Philhellenische Studien Bd. 7), p. 209-219.
- Romantik*. Hg. von Kurt Böttcher et al. Berlin: Volk und Wissen Volkseigener Verlag 1967 (= Erläuterungen zur deutschen Literatur).
- Safranski, Rüdiger: *E.T.A. Hoffmann. Eine Biographie*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1992.
- Segebrecht, Wulf: "Von der Graecomanie-Kritik zur poetischen Reaktion auf den Philhellenismus. E.T.A. Hoffmanns Erzählungen Die Irrungen und Die Geheimnisse". In: *Europavisionen im 19. Jahrhundert: Vorstellungen von Europa in Literatur und Kunst, Geschichte und Philosophie*. Hg. von Wulf Segebrecht. Red.: Monica Fröhlich und Ulrich Simon. Würzburg: Ergon 1999 (= Literatura, Bd. 10), p. 171-182.
- Sonnini, C[harles Nicolas] S[igisbert]: *Reise nach Griechenland und der Türkei auf Befehl Ludwigs XVI. unternommen von C.S. Sonnini*. Aus dem Französischen übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Ch. Weyland. Mit einem Kupfer. Berlin: Vossische Buchhandlung 1801.
- Sösemann, Bernd: *Annäherungen an Hellas. Philhellenismus und Deutsch-Griechische Gesellschaften in Berlin. Festschrift zum 75-jährigen Bestehen der 'Deutsch-Griechischen Gesellschaft Berlin e.V.'*. Berlin: Eos-Edition, K. Leontopoulos 1995.
- Winckelmann, Johann Joachim: *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst*. Berlin: Behr 1885.